तम्। विवर्णा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत!" इत्युपक्रमे "यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह। तस्मादेव सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति। नाम तस्य तदेवेह भविष्यति शुभानने"। तस्य दिग्विजयादिकथा तदुत्तराध्यायेषु दृश्या। पाण्डुरोगभेदे निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः। चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः" पञ्चमो भक्षणात् मृद इति ननु मृत्तिकापि दूषितवातादिदोषद्वारैरेव पाण्डुरोगं जनयतीति मृद्भक्षणजः पाण्डुरोगोदोषजादभिन्न एव कथं पञ्चम इति उच्यते अपरकारणकुपिता वातादयोऽन्यानपि रोगान् कुर्वन्ति। मृत्तिकाभक्षणात् कुपितास्तु वातादयो विशेषतः पाण्डुरोगमेव जनयन्त्येवेति विशेषात् चिकित्साविशेषाच्च पञ्चमः चरकेणोक्तः। तच्चिकित्सापरकारणकुपितदोषजनितपाण्डुरोगचिकित्सा भवतीति सुश्रुतेन मृत्तिकाजः पृथक् न पठितः। अथ विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां रुग्माह "व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम्। निषेवमाणस्य विदूषणं रक्तं दोषास्त्रयं पाण्डुरतां नयन्ति" तीक्ष्णं राजिकादि। अथ पूर्वरूपमाह "त्वक्क्लोटनिष्ठीवनगात्रवादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः। विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि" प्रेक्षणकूटशोथः इति अक्षिगोलकशोथः। अथ वातिकस्य पाण्डुरोगस्य लक्षणमाह "त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणश्यामता। वातपाण्डुरामये रुग्स्तोदाधाध्मानादयः"। कृष्णारुणश्यामता पाण्डुत्वं नातिक्रामति। अतएव सुश्रुते "सर्वेषु चैतेष्वपि पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः" इति। भ्रमादय इत्यादिशब्दात् मेदःस्फुरादयः। अथ पैत्तिकस्य लक्षणमाह "पीतत्वङ्नखविण्मूत्रदाहतृष्णाज्वरान्वितः। भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुरामये नरः"। भिन्नविट्कः सद्रवमलः। अथ श्लैष्मिकस्य लक्षणमाह "कफप्रसेकः श्वयथुः तन्द्रालस्यातिगौरवैः। पाण्डुरोगी कफात् शुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः"। अत्रोपलक्षणे तृतीया। सान्निपातिकस्य लक्षणमाह "सर्वाङ्गसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम्। त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम्"। अथ मृण्मयस्य रुग्माह "मृत्तिकादनशीलस्य कृष्णत्वग्यतमो मलः। कषायां मारुतं, पित्तं मूर्च्छा, मधुरा कफम्। कोपयेत्मृद्रसादीव रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत्। पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि। इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा। पाण्डुरोगं करोत्याशु समवर्णाग्निनाशनम्"। स्रोतांसि शिरासुखानि। तेजो दीप्तिः ओजः सर्वधातुरसः। अथ मृण्मयस्य लक्षणमाह "मृद्भक्षणाद्भवेत्पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः। श्वासश्वासमूलार्तः सदाऽरुचिसमन्वितः। मूर्धाक्षिकूटगण्डभ्रूः भ्रूनपाङ्गाभिमेहनः। कृमिकोष्ठोऽतिसार्यैत मलं सासृक्कफान्वितम्"। क्रिमिकोष्ठः उदराभ्यन्तरस्थकृमिभिर्भवेदित्यनेन सम्बध्यते अतिसार्यैत मलमिति कर्मकर्तृ ततृकर्मवत् मन्तव्यम्। तच्चिनृ कर्मण्यर्थेऽत्र यक्प्रत्ययः। अथासाध्यस्य लक्षणमाह "ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दिश्वाक्रमान्वितः। पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः। पाण्डुरोगश्चिरोत्सन्नः खरीभूतो न सिध्यति। कालप्रकर्षात् शूनाक्षो यो वा पीतानि पश्यति" खरीभूतः अतिरूक्षितः सर्वधातुः "बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्यैत। पीतस्वेदातिदिग्धाङ्गः छर्दिमूर्च्छातृषान्वितः। पाण्डुदलनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत्। पाण्डुसङ्काशदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति"। पाण्डुसङ्काशदर्शी पीतवर्णस्य राशिं पश्यति। "अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं स्थानं तथान्तेषु च मध्यशूनम्। गुदे सुखे मेढ्रवि सुष्कयोश्च शूनं प्रतास्यन्तमसंस्पृकल्पम्"। "उरभ्रे मिश्रते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते" शाता० मेषबधकर्मणोर्विपाकस्तद्रोग उक्तः। १२माषपर्ण्याम् (माषाणी) स्त्री राजनि०। पाण्डोरपत्यम् "ओरञ्" पा० अञ्। पाण्डव पाण्डोरपत्ये युधिष्ठिरादौ। पाण्डोः जनपदभेदस्य राजा "पाण्डोर्ढञ्" वार्त्ति० ढञ्। पाण्डुदेशस्थमे रघु० ४।९२। स्वार्थे क पाण्डुक तत्रार्थे ततः अस्त्यर्थे इनि पाण्डुकिन् तद्रोगयुते त्रि०। संज्ञायां कन्। पाण्डुक धानाभेदे सुश्रुतः। तत्र पृथो० दीर्घमध्यः पाण्डुक तत्रार्थे पङ्कयशब्दे २४९२पृ० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्। पाण्डुकस्य वृद्धिः क्षीरिकावद्वा भवतीत्युक्तं वृ०सं० २९अ०।

पाण्डुकण्टक पु० पाण्डुवर्णानि कण्टकानि यस्य। अपामार्गे राजनि० पाण्डुरोगस्य नाशकत्वात् तस्य तथात्वम्।

पाण्डुकम्बल पु० पाण्डुवर्णः कम्बलः निर्णक०।